

دلایل تاثیر گذاری والدین بر فرزندان

□ سید موسی واعظی *

چکیده

بر اساس جایگاه خانواده در نظام تربیتی، والدین بیشترین تاثیر بر فرزندان در امور مختلف را دارد، اکثر تاثیر پذیری فرزندان از همان سالهای اولیه و قبل از ورود به سیستم همگانی آموزش و تعلیم است. والدین به عنوان نزدیکترین افراد به کودک از جمله اثر گذار ترین و مهم ترین عوامل در تربیت کودک هستند و نقش تعیین کننده ای در شکل گیری شخصیت کودک دارند. کودکان در سالهای اولیه زندگی بیشترین میزان تاثیر پذیری را دارند و اگر در این سنین از لحاظ عاطفی و امنیتی تامین نشوند ممکن است در آینده دچار انواع مشکلات و ناهنجاریهای اجتماعی شوند.

والدین باید تمام جنبه های تربیتی را در رفتار با کودک رعایت کنند، پرورش اعتماد به نفس و ایجاد خود باوری و استقلال فکری در کودک از وظایف مهم والدین است. در واقع شاکله شخصیتی فرزند در دوران کودکی اش شکل می گیرد و اساس آنچه را در دوران بعد کودکی قرار است بارور کند در همین سال های کودکی فرا گرفته است.

از آنجایی که تمام عالم پیرامونی فرزند را عموما والدین و افراد نزدیک به ایشان شکل می دهند، تاثیر پذیری فرزندان از والدین از لحاظ فرهنگ دینی به مراتب گسترده تر از دیگران است. در این تحقیق بر اساس دلایل عقلی و نقلی، تاثیر گذاری والدین بر فرزندان مورد بررسی قرار گرفته است و آیات و روایات شاهد مدعای ما است.

کودک در سهای اصلی و اساسی خود را از والدین کسب می کند و این اعمال و رفتار والدین است که به صورت مستقیم یا غیر مستقیم در کودک اثر می گذارد. کودک با فطرت پاک و سالم به دنیا می آید و باورها و رفتار او متأثر از اندیشه و اعمال والدین و زمینه سازی های آنان می باشد.

واژگان کلیدی: دلایل، تاثیر گذاری، والدین، فرزندان

مقدمه

كودك از زمانی که در خانواده که كانون مهر و عاطفه و محبت است چشم به جهان می گشاید، والدین او را عاشقانه دوست می دارد و احتیاجات او را برآورده می کنند، كودك نیز، والدین خویش را بادلای پاك و سرشار از محبت و عشق دوست می دارد، با نگاههای معصومانه خویش به كردار و رفتار آنها توجه می کند، بنابراین شدیداً تحت تأثیر آنها قرار می گیرد. دین مقدس اسلام نیز تأثیرگذاری والدین بر فرزندان را پذیرفته است و آیات و روایات فراوانی بیانگر این امر مهم می باشند. این تأثیرات عبارتند از: جسمی، ویژگیهای اخلاقی، عقایدی که ابتدا به دلایل عقلی پرداخته و دلایل قرآنی و روایی را در گفتار بعدی مشاهده خواهید کرد.

بخش اول: دلایل عقلی تأثیرگذاری والدین

با تأمل در دنیای کودکان، به این حقیقت دست خواهیم یافت، که: «آنان در بسیاری از الگوهای رفتاری، خصوصیات اخلاقی، انگیزه ها، و نگرشها و ارزشهای والدین خود را از طریق فرآیند تقلید و همانندسازی کسب می کنند. این فرآیندها بدون آموزش عمده والدین یا تلاش عمده كودك برای یادگیری ایجاد می شود». (هنری ماسن و دیگران، ۱۳۸۰: ۵۴۷)

سؤالی که مطرح است این است که چرا کودکان به شدت تحت تأثیر والدین خویش هستند و از آنان تقلید می کنند. در پاسخ به این پرسش، علل گوناگونی قابل ذکر می باشد، از باب نمونه به مهمترین آنها اشاره می کنیم.

۱- فطری بودن تقلید

در اسلام تأثیر الگو در موارد زیادی بیان شده است و آیات قرآن و احادیث نشانگر این امر مهم می باشد. برخی از آیات عبارتند از الف: «لقد كان لكم في رسول الله اسوةً حسنة...»، مسلماً برای شما در زندگی رسول خدا سرمشق نیکویی بود. (احزاب/۲۱)

ب - «قد كانت لكم اسوةً حسنةً في ابراهيم و الذين معه...»، برای شما سرمشق خوبی در

زندگی ابراهیم و کسانی که با او بودند، وجود داشت. (ممتحنه/۴) و آیات دیگر مانند: ممتحنه، آیه ۶، تحریم آیه ۱۲ و ۱۱.

روایات فراوانی نیز در این راستا قابل طرح می باشند، از باب نمونه امام کاظم «ع» فرمود: «رفتار کودکان در اثر خوبی های رفتار والدین آنها نگه داری می شود». (مجلسی، ۱۴۰۴: ۲۳۶/۶۸) و روایات دیگر را در بخش «معرفی الگوهای مثبت و جهت دادن حس تقلید فرزندان» مورد بحث و بررسی قرار خواهیم داد.

نظریه پردازان معاصر می گویند: «تقلید پدیده ای است همگانی، توانایی است در ذات نوع بشر» (هنری ماسن و دیگران، ۱۳۸۰: ۲۱۳) «تقلید در کودک، یک میل فطری است و نمی توان آن را به کودک آموخت، زیرا جنبه طبیعی دارد. میل تقلید اساساً ذاتی است، پس چشم و گوش کودک چون دریچه ای باز است. می بیند،

می شنود، ذهنش چون آینه است که هر چیزی در آن منعکس می شود، با این تفاوت که آینه عکس شی را همیشه در خود نگاه نمی دارد ولی ذهن کودک آن را در خود ضبط می کند». (قائمی، ۱۳۷۲: ۱۰۸)

متخصصان روان شناسی چنین گویند: «کودک مدل رفتار خود را از نمونه افرادی انتخاب خواهد کرد که در محیط زندگی او، در اطراف او به سر می برند. او در این انتخاب تحت تأثیر تقلید خویش است. عقل و خرد او به میزان کافی رشد نکرده تا بتواند آنها را مورد سنجش و ارزیابی قرار دهد. بنابراین با چنین درجه از آگاهی، در برابر نقش های متعدد اخلاقی، فرهنگی، اقتصادی، مهر و عاطفه ی والدین خویش قرار می گیرد و از مدل های خویش تقلید می کند». (قائمی، ۱۳۸۷: ۴۷)

۲- علاقمندی کودک به والدین

کودک موجودی ضعیف و سراسر احتیاج است. والدین موجوداتی نیرومند و برآورنده حاجات و نیازمندیهای کودکند، این رابطه ی خاص کودک با والدین و محبتی که بین آنان حاکم است باعث پیوند خاص کودک با والدینش می شود. کودک، والدین خویش را می بیند که هرچه بخواهد به او می دهد. «کودکان از والدینشان بیشتر تقلید می کنند تا از سایر بزرگسالان دیگر، یک دلیل آن شاید این باشد

که والدین مرجع ثابت تری برای برانگیختن عواطف خوشایند و ناخوشایند در کودکان هستند». (هنری ماسن و دیگران، ۱۳۸۰: ۲۱۶)

به سخن دیگر: «فرزندان به پدر و مادر خود علاقه دارند و بر اساس همین علاقه و پیوند، پدر و مادر را نمونه و سرمشق خود قرار داده، می‌کوشند رفتارشان را با افعال آنها انطباق دهند». (رشید پور، ۱۳۸۶: ۸)

نتیجه‌ی سخن اینکه: با توجه به سرشت الگو‌پذیری فرزندان، و وجود حس تقلید در آنان و وابستگی خاصی که بین آنان و والدین وجود دارد؛ می‌توان گفت: کودکان حتماً تحت تأثیر رفتار و گفتار والدین خویش قرار می‌گیرند.

بخش دوم: دلایل نقلی تأثیرگذاری

محیط خانه و خانواده نخستین محیطی است که کودک را تحت تأثیر خویش قرار می‌دهد و به سامان‌دهی شاکله‌ی تربیتی او می‌پردازد، برای اثبات «حتمی بودن تأثیرگذاری والدین بر فرزندان، دلایل گوناگون نقلی (آیات و روایات) و غیر نقلی فراوانی قابل ذکر است، که ما مجموعه‌ی آنها را در سه محور: آیات قرآن، روایات و واقعیت‌های موجود در تاریخ و دیدگاه کارشناسان و اندیشمندان بازگو می‌کنیم.

الف - آیات قرآن

در خلال پاره‌ای از آیات قرآن، تأثیر‌پذیری فرزندان از والدین به چشم می‌خورد، که با بررسی این سلسله از آیات شریفه قرآن، به این حقیقت دست خواهیم یافت که تأثیر‌پذیری کودک از صفات جسمانی و نیز، از خصلت‌های روحی و اخلاقی والدین، امری انکار‌ناپذیر است، برخی از این آیات را یاد آور می‌شویم.

۱- تأثیرگذاری صفات جسمانی و ویژگی‌های اخلاقی

۱-۱- «انا خلقنا الانسان من نطفة امشاج نبثله فجعلناه بصیراً، ما انسان را از نطفه‌ی مختلط بیافریدیم، امتحان کردیم و استعداد‌های او را به فعلیت تبدیل نمودیم و او را شنوا و بینا

ساختیم». (دهر/۲)

«آفرینش انسان از «نطفه مخلوط» ممکن است اشاره به اختلاط نطفه مرد و زن و ترکیب «اسپرم» و «اوول» بوده باشد. همانگونه که در روایات اهل بیت «ع» اجمالاً به آن اشاره شده است. یا اشاره به استعداد های مختلفی که در درون نطفه از نظر عامل وراثت از طریق ژنها و مانند آن وجود دارد و یا اشاره به اختلاط مواد مختلف ترکیبی نطفه است، چرا که از دهها ماده مختلف تشکیل یافته است» (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴: ۳۳۵/۲۵)

قابل ذکر است که در برخی از آیات، به جای تعبیر «نطفه» تعبیر دیگری آمده است.

۱-۲- «خلق من ماء دافق، از آبی جهنده آفریده شده است» (طارق/۶) و آیات دیگر: «و هو الذي خلق من الماء بشراً، و او کسی است که از آب، بشری آفرید» (فرقان/۵۴)
«ثم جعل نسله من سلاله من ماء مهين، سپس نسل او را از چکیده ای از آب پست قرار داد». (سجده/۸)

«آبی را که با سرعت و فشار جریان داشته باشد، «آب دافق» گویند، که در این جا منظور نطفه آدمی است که با فشار از پشت پدر به رحم مادر منتقل می شود». (طباطبایی ۱۳۷۴: ۴۳۱/۲)
«منظور از «ماء» آب نطفه است که همه ی انسانها به قدرت پروردگار توسط آن به وجود می آیند، و با آمیزش نطفه مرد که در آب شناور است با نطفه زن، نخستین جوانه حیات انسان یعنی سلول زنده آدمی به وجود می آید» (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴: ۱۲۶/۱۵)

کارشناسان در حوزه زیست شناسی و آفرینش انسان بر این باورند که:

«فرزند در بسیاری از صفات جسمانی و نفسانی و حتی برخی بیماریها به پدر و مادر خود شباهت دارد، منشأ تکوین چنین حقیقتی، دو سلول زنده ای است که از پدر و مادر در رحم مادر استقرار می یابند و با ترکیب جدید خود موجودی را به وجود می آورند که با ظرافت و سرعتی شگفت انگیز نشو و نما می کند تا به يك انسان زیبا و کامل تبدیل شود. به همین جهت کودکان غالباً در رنگ پوست، رنگ مو، شکل و قیافه، قامت، چشم و حتی هوش و برخی از اخلاق به پدر و مادر یا یکی از خویشاوندان شباهت دارند. سلامت و اعتدال مزاج یا ضعف و ناتوانی پدر و مادر می تواند در چگونگی فرزند تأثیر به سزایی داشته باشد». (امینی، ۱۳۷۶: ۱۶۸-۱۶۷)

۲- تأثیرپذیری فرزندان از عقاید توحیدی پدران و یا عقاید شرک آلود آنان

۲-۱- «ام كنتم شهداء اذ حضر يعقوب الموت اذ قال لبنيه ما تعبدون من بعدي قالوا نعبد الهك و اله ابائك ابراهيم و اسماعيل و اسحاق الهاً واحداً و نحن له مسلمون؛ آیا هنگامی که مرگ یعقوب فرارسید شما حاضر بودید، در آن هنگام که به فرزندان خود گفت: پس از من چه چیزی را می پرستید؟ گفتند: خدای تو و خدای پدرانت، ابراهیم و اسماعیل و اسحاق، خداوند یکتا را، و ما در برابر او تسلیم هستیم». (بقره/۱۳۳)

در این پرسش و پاسخ روی هم رفته این معنا به چشم می خورد که دین ابراهیم اسلام بوده، و دینی هم که فرزندان وی، یعنی اسحاق و یعقوب و اسماعیل و نواده های یعقوب، یعنی بنی اسرائیل و نواده های اسماعیل یعنی بنی اسماعیل خواهند داشت، اسلام است (طباطبایی، ۱۳۷۴: ۴۶۲/۱) و این حکایت از تأثیرپذیری فرزندان از عقاید والدین دارد.

۲-۲- «و اذا قيل لهم اتبعوا ما انزل الله قالوا بل نتبع ما الفينا عليه ابائنا...؛ و هنگامی که به آنان گفته شود: از آنچه خدا نازل کرده پیروی کنید، می گویند: نه ما از آنچه پدران خود را بر آن یافتیم پیروی می نماییم». (بقره/۱۷۰)

و آیات دیگر (هاشمی رفسنجانی، ۱۳۸۶: ۵۲۵/۷، بقره آیه ۱۳۲، مائده آیه ۱۰۴، اعراف آیه ۲۸، و....)

۳- تأثیر نیکی و پاک بودن پدر و مادر در تربیت فرزند

«يا اخت هارون ما كان ابوك امراً سوءاً و ما كانت امك بغياً؛ مریم، آیه ۲۸، ای خواهر هارون! نه پدرت مرد بدی بود و نه مادر زن بد کاره ای!». (مریم/۲۸)

«بعضی به حضرت مریم رو کردند و گفتند: ای خواهر هارون! پدر تو آدم بدی نبود، مادرت نیز هرگز آلودگی نداشت، با وجود چنین پدر و مادر پاکي این چه وضعی است که در تو می بینیم؟ چه بدی در طریقه پدر و روش مادرت دیدی که از آن روی برگرداندی؟» (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴: ۵۰/۱۳)

در تفسیر نور از پیام های مهم این آیه، این دو نکته بیان شده است :

- از والدین و خانواده صالح، جز فرزند صالح انتظار نیست.
- صالح بودن پدر و مادر، در رفتار و کردار فرزند مؤثر است. (قراٹی، ۱۳۸۳: ۲۶۱/۷)

ب - روایات

از بررسی اخبار و روایات نیز چنین استفاده می شود که «تأثیرگذاری والدین به طور غیر مستقیم سالها قبل از تولد آغاز می شود و فرزند، بسیاری از ویژگی های جسمی؛ مخصوصاً رنگ چشم، بزرگی سر، سن بلوغ و ...، و همچنین صفات معنوی و فضایل و مفاسد اخلاقی را از والدین به ارث می برد». (میرزایی، ۱۳۸۴: ۵۳)

پس گام اول انتخاب همسر است که در دستورات اسلامی توجه خاصی به آن شده است. گرچه هنوز ازدواج نکرده اند، اما در آینده ای نزدیک مسئولیت پدری و مادری را می پذیرند. «زیرا می بینیم که جامعه و محیط زندگی و فرهنگ حاکم و شرافت ها و اصالت های خانوادگی، و سلامت و صداقت اجداد و خاندان، همه و همه در ساختمان روحی و شخصیت وجودی کودکان و فرزندان مؤثرند. پس برای تحقق معیارهای صحیح تربیت و تأثیرگذاری صحیح باید از پدر و مادر شروع کرد. دشتی، ۱۳۶۷: ۵۱-۵۰)

با توجه به روایات مربوطه، می توان تأثیرگذاری والدین به فرزندان را در دو مرحله بیان کرد:

تأثیرگذاری قبل از ولادت

تأثیرگذاری بعد از ولادت

الف: تأثیر گذاری قبل از ولادت

پیامبر اکرم و ائمه «ع» با لحاظ تأثیرگذاری والدین بر فرزندان، در دوران قبل از ولادت فرزندان، توصیه های متعدد و سودمندی را در این راستا صادر فرمودند، که برخی از آنها را یاد آور می شویم.

۱- دقت در انتخاب همسر

«صفات حمیده و اخلاق پسندیده ی پدر و مادر، زمینه مساعدی است برای پرورش نونهالان. پدران و مادران بزرگترین نقش را در ساختن فرزندان نسبت به ملکات روحانی و معنوی آنها دارند.

فرزندان شریف و با فضیلت را باید در خانواده های اصیل و خوب سراغ گرفت. خانواده هایی که سالها از بوته ی امتحان در رابطه با مسائل فردی و اجتماعی، در انجام فرایض الهی و ترك محرمات و كسب تقوی و صداقت و امانت داری به شایستگی بیرون آمده اند و در حوادث آبدیده شده و صاحب عزت و شرف در میان خلق خدا هستند». (ارفع، ۱۳۸۶: ۳)

يك مرد خوب و آگاه قبل از اینکه در پی فرزند دار شدن باشد، باید مادری پاك و پاکیزه دامن را برای همسری انتخاب کند. دختری که با نان حلال بزرگ شده باشد. عفت و با حیا و اهل تقوای الهی باشد، تا بذری را که می خواهد در دامن او پرورش یابد، بذری پر ثمر و شاداب و سالم باشد. در این زمینه (صفات همسر) راهنمایی های سودمند پیامبر و ائمه «ع» را به دقت مرور می کنیم.

الف - حضرت رسول فرمودند: «ایاکم و تزویج الحمقاء، فانّ صحبتها بلاءٌ و ولدها ضیاعٌ؛» از ازدواج با زنان احمق بپرهیزید، چون مصاحبشان مصیبت است و فرزندشان ضایع». (حر عاملی، ۱۴۰۹: ۸۴/۲۰)

ب - امام صادق «ع» نیز در این زمینه فرمودند: «طوبی لمن كانت أمّه عقیقه؛ خوشا به حال کسی که مادرش دارای عفت و سلامت نفس است». (مجلسی، ۱۴۰۴: ۷۹/۲۳)

ج - و همچنین آن حضرت در سخنی بسیار ارزشمند، به این نکته اشاره نمودند که باید: در انتخاب همسر، به خانواده و محل تربیت او توجه کرد و در این راستا چنین فرموده است: «تزوّجوا فی الحجر الصالح فانّ العرق دسّاس»: «از طایفه و عشیره پاکدامن و نیکوکار و خوش اخلاق همسر انتخاب کنید، به درستی که عرق (ژن) در فرزندان اثر خواهد گذاشت». (طبرسی، ۱۴۱۲: ۱۹۷)

نکته ی قابل ذکر اینکه زن و شوهر هر دو در ساختار جسمی و روحی فرزند تأثیر دارند، به همین سبب آیین اسلام، در مورد انتخاب همسر، حساسیت ظریف و فوق العاده ای نشان داده است و همین خصوصیات و ویژگی هایی را که در مورد زن بیان داشته، در خصوص مرد هم عنایت نموده و یکی از آنها که در مرد مد نظر است، هم کفو بودن در مسائل و ابعاد گوناگون می باشد. هم کفو بودن در دین، در اخلاق، در تحصیل و اصالت خانوادگی است. اهتمام اسلام در این خصوص بیشتر به دیندار بودن می باشد (پور ابراهیم، ۱۳۸۸: ۲۰-۱۹) که حضرت رسول چنین می فرمایند: «اذا جائکم من ترضون خُلُقَهُ و دینه فزوّجوه ... الا تفعلوه تکن فتنة فی الارض و فسادٌ کبیر؛ اگر فردی برای خواستگاری آمد و

اخلاق و دینش مورد پسند بود. او را رد نکنید که اگر این کار را کنید، زمین پر از فتنه و فساد بزرگ خواهد شد». (حر عاملی، ۱۴۰۹: ۹/۴)

و نیز فرمودند: «شارب الخمر لایزّوج اذا خطب؛ شراب خوار اگر خواستگاری کند، به او دختر ندهید». پس والدینی که می خواهند فرزندان صالح داشته باشند، یکی از ملاکهای مهم، دقت در انتخاب همسر است. (همان: ۹/۵)

۲- رعایت آداب زناشویی

یکی از مهم ترین مسائلی که در تربیت و رشد و شکوفایی کودک مؤثر است، چگونگی ایجاد نطفه و انعقاد نطفه است. تأثیر والدین در این مرحله بسیار حساس است، آنان می توانند با رعایت موازین شرعی و عمل به رهنمودهایی که از طریق اخبار و روایات اهل بیت «علیهم السلام» به ما رسیده است، زمینه ساز رشد و تعالی و سعادت کودک باشند که در این جا به اختصار به آنها اشاره می کنم.

۲-۱- شناخت اوقات مناسب: در این مورد، زمانهایی را برای انعقاد نطفه مناسب معرفی کرده اند که عبارتند از: «شبهای دوشنبه، شبهای سه شنبه، شبهای پنج شنبه، شبهای جمعه، عصر روز جمعه و زمانهایی را برای انجام این عمل نهی کرده اند که عبارتند از: اول و وسط و آخر ماههای قمری، سه شب آخر ماه، شبهای چهارشنبه، شب عید فطر، شب عید قربان، شب نیمه ی ماه شعبان، در هنگام قمر در عقرب بودن، شبهایی که به نحس بودن در بین مردم معروف هستند، یعنی شبهای سوم و پنجم و سیزدهم و بیست و یکم و بیست و چهارم و بیست و پنجم از ماههای قمری.» (گائینی، ۱۳۸۷: ۲۵-۲۴)

از جمله سفارشهای پیامبر اکرم «ص» به امیرالمؤمنین «ع» در این مورد وجود دارد، حاکی از ناقص الخلقه شدن طفل می باشد. (حر عاملی، ۱۴۰۹: ۲۵۱/۲۰-۲۲۵)

۲-۲- طهارت: اولین سفارشی که اسلام برای تحقق آمیزش صحیح عنوان کرده است، طهارت و پاک بودن زن از عادت ماهانه است.

پیامبر «ص» در این مورد هشدار داده است که: هر کس در حال حیض و عادت ماهانه با همسر

خود آمیزش کند، فرزند جزامی و یا مبتلا به بیماری پسی از او به هم رسد و یا آن کودک زشت شده و یا دشمن اهل بیت خواهد شد. (همان: ۱۱۸)

۳-۲- یاد خدا: حضرت علی (ع) فرمودند: «اذا جامع احدکم فلیقل بسم الله و بالله اللهم جنّی الشیطان و جنّ الشیطان ما رزقتی قال فان قضی الله بینهما ولدًا لا یضرّه الشیطان بشئ ابدًا؛ وقتی می خواهید با همسرتان آمیزش کنید بگوئید: بسم الله و بالله، خدایا شیطان را از ما و فرزندی که به ما عنایت می کنی دور فرما که اگر چنین کنی و فرزندی از شما به هم رسد، شیطان هرگز نمی تواند ضرری به او وارد سازد». (همان، ۱۳۶)

در روایات دیگر، از اموری همچون: منع از آمیزش در حال ایستاده، که سبب شب ادراری (همان: ۲۵۲) فرزند و نیز پرهیز از سخن گفتن در هنگام آمیزش که سبب گنگ شدن فرزند (همان، ۱۲۳) و پرهیز کردن از نگاه کردن زن و شوهر به فرج یکدیگر در هنگام آمیزش که سبب کوری فرزند می گردد (همان: ۱۲۴) و ... یاد شده است.

خلاصه اینکه پیامبر (ص) و ائمه (ع) با بیان نکات یاد شده، تأثیر والدین بر فرزندان حتی در هنگام انعقاد نطفه را بیان کرده اند و این هشدار است برای همه ی والدین که در صورت توجه و عمل به آنها، می توانند تأثیر مطلوب بر فرزندان خویش داشته باشند.

۳- توجه به آداب دوران بارداری

یکی از مهمترین دوره های تربیتی کودک و تأثیرگذاری والدین و خصوصاً مادر بر فرزندان، دورانی است که جنین در رحم مادر رشد می کند. او باید متوجه باشد که موجود زنده ای را در رحم خود پرورش می دهد و در سرنوشت او تأثیر بسیار زیادی دارد. زیرا رحم مادر نخستین محیط پرورش کودک است.

«بچه در دوران حمل کاملاً تحت تأثیر مادر است. کلیه تحولات (خوب و بد) او در طفل اثر می گذارد و بچه مطابق آن ساخته می شود. ممکن است عواملی در ایام حمل پیش آید که مایه خوشبختی و سعادت فرزند شود و ممکن است پیش آمدهایی باعث بدبختی و شقاوت او گردد». (فلسفی،

پیامبر گرامی اسلام با سخن ارزشمندش دوران بارداری را چنین توصیف کردند: «الشَّقِيُّ مَنْ شَقِيَ فِي بطنِ امِّه و السَّعِيدُ مَنْ سَعِدَ فِي بطنِ امِّه؛ شقی و بدبخت در شکم مادر بدبخت است و سعید در شکم مادر خوشبخت است». (مجلسی، ۱۵۷/۱۴۰۴:۵)

سؤالی که مطرح است اینکه چرا پیامبر «ص» سعادت و شقاوت فرزند را ربط به دوران حمل می دهد؟

در پاسخ به این سؤال به مهمترین دلایل می پردازیم.

۳-۱- تأثیر مادر بر سلامتی و زیبایی جسمانی جنین

به نظر دانشمندان، «امروزه، غذاها در زیبایی صورت و توازن اندام و رنگ مو و چشم و خلاصه در تمام ساختمان کودک تأثیر دارد». (فلسفی، ۱۳۸۷: ۹۶/۱)

الف - پیغمبر اکرم فرمود: «اطعموا المرأة في شهرها الذي تلد فيه التمر فان ولدها يكون حليماً نقياً؛ به زن باردار در ماهی که در آن وضع حمل می کند خرما بدهید، فرزند او بردبار و پرهیزگار خواهد شد». (مجلسی، ۹۶/۱۴۰۴:۱)

ب - همچنین ایشان فرمودند: «اطعموا حبلاً لكم اللبن، فان الصبي اذ غذي في بطن امه باللبن اشد عقله...؛ به زنان آبستن کندر بخورانید، زیرا بچه هنگامی که در شکم مادرش به وسیله کندر تغذیه شود تیز هوش می شود». (حر عاملی، ۱۴۰۹: ۱۳۶/۱۵)

ج - و نیز در بیان دیگری فرمود: «ما من امرأة حامله اكلت البطيخ بالجبن الا يكون مولودها حسن الوجه والخلق؛ هر زن آبستن که خربزه بخورد، بچه اش زیبا و خوش اخلاق خواهد شد». (مجلسی، ۲۹۹/۵۹: ۱۴۰۴)

۳-۲- تأثیر مادر بر سلامتی روانی جنین

از مسائل مهم در دوران بارداری این است که، مادر از لحاظ روانی مورد عنایت خاص باشد و خود او نیز بکوشد از صفات رذیله مانند حسد، غیبت دوری ورزد و در دوران بارداری به دعا و نیایش بپردازد، مخصوصاً قرآن بخواند و از هر گونه مجادله پرهیزد و آرامش خود را حفظ کند، سعی کند با

وضو باشد، زیرا تمام حالات او در جنین اثر می‌گذارد.

«پزشکان تأثرات و انفعالات زن آبستن را در جنین مؤثر می‌دانند، و می‌جگویند: خوشحالی، ترس، اندوه، حب و بغض آنها در زمان بارداری، اثر محسوسی در جنین می‌گذارد». (حجتی، ۱۳۸۵: ۱۴۶)

«با وجود اینکه بین دستگاه عصبی جنین و مادر هیچ گونه ارتباطی مستقیمی وجود ندارد ممکن است حالات عاطفی مادر در واکنشها و رشد جنین اثر بگذارد. این موضوع حقیقت دارد، زیرا حالاتی مثل نفرت، ترس و اضطراب در دستگاه عصبی خودکار مادر تأثیر می‌گذارد و باعث آزاد شدن بعضی از مواد شیمیایی می‌شود (مثل استیکولین و اپینفرین) و وارد شدن آن در جریان خون می‌شود. علاوه بر این، تحت چنین شرایطی غده های داخلی به خصوص غدد فوق کلیه انواع و مقادیر مختلفی هورمون ترشح می‌کنند، در سوخت و ساز سلولی نیز تغییراتی ایجاد می‌شود. همچنان که ترکیبات خون تغییر می‌یابد مواد شیمیایی جدیدی از طریق جفت منتقل می‌شود که باعث ایجاد تغییراتی در دستگاه گردش خون نوزاد می‌شود.

این تغییرات ممکن است جنین را تحریک کند. در یکی از مطالعات معلوم شد که حرکات بدنی جنینها هنگامی که مادرشان تحت فشار عصبی بودند، صدها بار بیشتر شد. اگر ناراحتی مادر برای چندین هفته ادامه می‌یافت، حرکات جنین در تمام طول بارداری به حد بسیار زیادی می‌رسید. نوزادان مادران غمگین و ناشاد، احتمال دارد بیش از موعد به دنیا آیند و یا کم وزن، بیش از حد فعال، تحریک پذیر، یا نا آرام باشند و مشکلاتی از قبیل بد غذایی، نیاز شدید به در آغوش گرفته شدن، داشته باشند». (هنری ماسن و دیگران، ۱۳۸۰: ۸۹-۸۸)

۳-۳- تأثیر مادر بر فضایل اخلاقی جنین

پدران پاکدل و با ایمان و مادران عفیف و با فضیلت از نظر وراثت، فرزندان خوب و پاکدل می‌آورند. اطفال آنان در رحم مادر سعادت‌مند و خوشبخت هستند و مادر بی ایمان و ناپاک، زمین‌هجهای بدبختی را در کودک فراهم می‌آورد. (فلسفی، ۱۳۸۷: ۸۵/۱)

حضرت علی (ع) فرمود: «حسن الاخلاق برهان کرم الاعراق؛ ملکات پسندیده و اخلاق خوب

دلیل وراثت های پسندیده ی انسان است». (تمیمی آمدی، ۱۴۱۰: ۲۵۴)

و نیز امام صادق «ع» فرمود: «طوبی لمن كانت أمّه عفیفه ؛ خوشا به حال کسی که مادرش دارای عفت و سلامت نفس است». (مجلسی، ۱۴۰۴: ۷۹/۲۳)

درست است که عفت و سلامت نفس مادر در دوران بعد از تولد کودک تأثیر زیادی دارد، اما مادری که در دوران بارداری، دارای ایمان و فضایل اخلاقی است و از رذایل دوری می کند، مسلماً تأثیر مطلوب در فرزند دارد. «یک سری از موفقیت های انسانهای بزرگ و پاک و با تقوا و همچنین تعدادی از بدبختیهای افراد ناپاک و خیانتکار مربوط به پاکي یا آلودگي زندگی جنینی آنهاست». (حسینی ادیانی، ۱۳۷۹: ۱۱۶)

ب - تأثیرگذاری بعد از ولادت

۱- دوران شیر خواری

«اولین و حساس ترین عامل تأثیرگذار بعد از تولد فرزند، دوران شیرخواری است. این دوران، مانند دوران حاملگی مهم و حیاتی است. زیرا از نظر مادی و معنوی، شیر مادر در کودک اثر می گذارد و همراه با شیر، اخلاقیات و صفات پنهانی مادر بر وی منتقل می شود. اگر چه دانشمندان جهان معاصر، تا حدودی با تأثیر غذا در روح و نقش شیر مادر در اخلاقیات کودکان پی برده اند، اما بیشتر در زمینه ویتامینهای موجود در شیر مادر دقت کرده اند، ولی در روایات اسلامی هم به جنبه مادی آن توجه کامل و دقیق شده و هم به جنبه اخلاقی و معنوی آن»: (دشتی، ۱۳۶۷: ۵۹-۵۸) که برخی از این روایات را بازگو می کنم:

الف - رسول اکرم فرمود: «ایاکم ان تسترضعوا الحمقاء فانّ اللبن ینشئ علی ذلک ؛ مواظب باشید برای شیردادن فرزندان از زن های احمق و کم عقل استفاده نکنید، زیرا شیر، کودک را بر همین حال (حمایت) پرورش می دهد». (محدث نوری، ۱۴۰۸: ۶۲۴/۲)

ب - حضرت علی «ع» در این مورد فرمودند: «توقّوا علی اولادکم من لبن البغی من النساء و المجنونة فانّ اللبن یعدّی ؛ نسبت به فرزندان از شیر زن زناکار و دیوانه پرهیزید، زیرا شیر سرایت دهنده صفات است». (مجلسی، ۱۴۰۴: ۳۲۳/۱۰)

ج - امام باقر «ع» نیز فرمود: «علیکم الوضاء من الطَّوْرَةِ فَإِنَّ اللَّبْنَ یَعْدِي؛ برای شیردادن فرزندان از زنان پاکیزه (دائم الوضو) استفاده کنید. زیرا شیر سرایت دهنده است». (حر عاملی، ۱۴۰۹: ۱۸۵/۱۵)

در پاره ای دیگر از روایات آمده است که از انتخاب دایه بدکاره، روانی، احمق، کم دید، یهودیه، نصرانیه، مجوسه، مشروب خوار پرهیزید که وضع اینان از طریق شیر به کودک منتقل می شود. (ر.ک، بحارالانوار، ج ۱۰۳، باب رضاع، وسائل الشیعه ج ۱۵، باب رضا(ع). توجه به این احادیث، نقش شیر، در پرورش کودک بسیار بارز و آشکار می گردد.

۲- نامگذاری

گروهی تصور می کنند که نامگذاری، امری عادی و معمول است و به هر نامی که بخواهند می توانند کودک را نامگذاری کنند. ولی این طور نیست. در نگاه دینی، نامگذاری امری بسیار مهم، و دارای اثر در شخصیت کودک و آینده اوست. امام هفتم فرمود: «أول ما یَبْرُؤُ الرَّجُلَ ولده أن یسمیه باسمِ حسنٍ فلیحسن احدکم اسمَ ولده؛ اول نیکی مرد نسبت به فرزندش این است که او را به نام نیک نامگذاری کند. بر هر کدام از شما لازم است برای فرزندش نام نیک انتخاب کند». (کلینی، ۱۳۶۵: ۱۸/۶)

این روایت حکایت از آن دارد که: «اسم های نیک و خوب و زیبا و همین طور نام زشت و زننده، تأثیرات و بازتابهای شگفت و عظیمی در روان صاحب نام و شنونده آن ایجاد می کند. اسم های بد و لقب های زشت و ناشایست، باعث عقده و حقارت می شود. در همه ی عمر باعث اذیت و آزار روانی شخص می شود. زندگی را برای او ناگوار و سرشکستگی و شرم و تحقیر به وجود می آورد. زیرا پلیدی یک شخصیت در هم نامان او ایجاد سرشکستگی و حقارت و خجالت می کند اما در مقابل هم نامی با انسانهای بزرگ و شخصیتهای ارزنده علمی، مذهبی و دینی، احساس غرور و طراوت روانی را به وجود می آورد». (گائینی، ۱۳۸۷: ۶۰)

۳- دوره تربیت و تأثیرگذاری

این دوره را نمی توان از دوره شیرخوارگی جدا کرد، زیرا این دوره از اولین لحظه، بعد از تولد آغاز

می شود و تمام مراحل بعدی زندگی فرزند را در بر می گیرد. در این دوره، مسئولیت پدر و مادر به مسائل مادی از قبیل تهیه مسکن و پوشاک و خوراک فرزندان خلاصه نمی شود، پرورشهای روحانی و معنوی آنها نیز به عهده ی پدر و مادر است.

چنانچه رسول گرامی اسلام این دوره را چنین توصیف می فرمایند: «الولد سید سبع سنین و عبد سبع سنین و وزیر سبع سنن؛ فرزند هفت سال سرور و هفت سال فرمانبردار، و هفت سال وزیر است.» (حرعاملی، ۱۴۰۹: ۴۷۶/۲۱) آن گونه که از این حدیث نورانی استفاده می شود دورانی را که فرزند در اختیار والدین است، سه دوره می باشد که در هر کدام فرزند دارای خصوصیات و ویژگی هایی است که والدین می توانند با توجه به این زمانهای خاص برای تربیت وی بکوشند، آموزش ها را به او داده و الگوی خوبی برای فرزندشان باشند.

« به عقیده بسیاری از روانشناسان بیش از هفتاد درصد از پایه های اخلاقی و رفتاری کودکان تا چهار یا شش سالگی پایه گذاری می شود، یعنی دورانی که طفل صرفاً در اختیار والدین و در کنار آنهاست. خانواده همانند ظرفی است که در آن، اخلاق و مقدّرات طفل شکل می گیرد. سرمشقهایی دوران طفولیت برای همیشه در ذهن فرزندان می ماند، همانند کلماتی است که بر روی سنگی کنده شده باشد. همهجی قوانین و خوبی ها و بدی های جامعه از خانه ریشه می گیرد.» (خوانساری، ۱۳۸۶: ۱۲۳-۱۲۲)

این والدین هستند که با اعمال و رفتار خویش و با رعایت اصول تربیتی می توانند تأثیرگذار خوب و یا به وجود آورنده رفتارهای ناشایست در فرزندانشان باشند (البته شیوه های والدین در تربیت فرزندان را در فصول بعدی، بیشتر مورد بررسی قرار می دهیم).

ج- واقعیات موجود در تاریخ و قضاوت کارشناسان و...

مطالعه و بررسی زندگی انسانهای گذشته نشان می دهد که پدران و مادران تأثیر بسیار مهمی در تربیت فرزندان خویش دارند. داستان های زیر گویای این اصل مهم است.

تأثیر شیر مادر ناپاک در حالات کودک (کریمی نیا، ۱۳۸۷: ۲۷-۲۶)

یکی از بزرگان نقل کرد که چند روز قبل از شهادت «شیخ فضل الله نوری» در زندان با او ملاقات نمودم، به ایشان عرض کردم که پسر شما خیلی لایالی است و بر ضد شما کار می کند.

شیخ شهید فرمود: این موضوع را از پیش می دانستم و افزود: این پسر در نجف به دنیا آمد و مادرش شیر نداشت. از این رو، مجبور شدیم که برای شیر او، زنی را در نظر بگیریم. پس از مدت زیادی که این کودک از شیر او تغذیه کرد، ناگهان متوجه شدیم که آن زن بسیار لایالی و بی عفت است و کینه ی امیرالمؤمنین (ع) را به دل دارد از همان وقت دریافتیم که سعادتمند شدن این پسر، کاری است بسیار مشکل.

نفوذ شخصیت مادر بر روی کودک (همان: ۴۳-۴۱)

«ادیسون» در دوران کودکی، نه تنها استعدادی از خود نشان نمی داد بلکه فوق العاده کودن به نظر می رسید، چون سرش بیش از حد بزرگ بود، اطرافیان تصور می کردند به اختلال مشاعر دچار است. سؤالات عجیب و غریبی از اطرافیانش می کرد، این گمان را بیش از پیش در آنها تقویت می نمود. حتی در مدرسه، از بس که معلم خود را سؤال پیچ می کرد به «کودن» ملقب گردید. برای همین روزی ادیسون از مدرسه، گریان به خانه بازگشت و موضوع را به مادرش گفت. مادر، دست پسرش را گرفت و به سوی مدرسه روان شد و به معلم ادیسون گفت: «تو نمی دانی چه می گویی، من او را به خانه می برم و تعلیم و تربیتش را خودم بر عهده می گیرم و انگاه به تو نشان می دهم که چه استعدادی در او نهفته است». این مادر خردمند و باکیاست به فرزندش جغرافیا، تاریخ و حساب و اخلاق را آموخت و مراقب بود استعدادهای طبیعی فرزندش را بیابد و آنها را پروراند، بعدها که ادیسون به اوج عظمت رسید گفت: هنگامی که معلم مرا کودن خواند و مادرم از من دفاع کرد. من بعداً تصمیم گرفتم ثابت کنم که او درباره من خطا نیندیشیده است و باز وی گفته است: هیچ گاه اثرات خوب تعلیم و تربیت مادرم را از دست نمی دهم.

کارشناسان در حوزه تربیت، تأثیرگذاری والدین در فرزندان را به دو دسته تقسیم کرده اند:

۱- عوامل ژنتیکی که از طریق وراثت به فرزند می رسد.

۲- تأثیر از طریق رفتار و گفتار.

به صورت فشرده، پیرامون هر يك از این دو طریق، توضیحاتی را ذکر می کنیم.

۱- انتقال خصوصیات جسمی و صفاتی والدین از طریق وراثت

واحد اصلی وراثت، ژن است که از DNA تشکیل شده و روی کروموزومها حمل می شود،

انسانها بیست و سه جفت کروموزوم دارند اما این جفت کروموزومها در سلولهای جنسی به گونه ای تقسیم می شود که هر سلول جنسی حاوی بیست و سه کروموزوم می شود. بیست و سه کروموزوم تخمک و بیست و سه کروموزوم اسپرم پس از لقاح، چهل و شش کروموزوم انسانهای عادی را می سازد که صفات والدین توسط این ژنها به فرزندان انتقال می یابد و استعداد ژنتیکی بر خصوصیات جسمی ما تأثیر می گذارد. چون انسانها بر اساس این خصوصیات به یکدیگر واکنش نشان می دهند.

بسیاری از صفات شخصیتی، مبانی ژنتیکی دارند. برخی از مشکلات شناختی و هیجانی افراد نیز مبانی ژنتیکی دارند. برای رفتار، ژن شناخته شده ای وجود ندارد ولی عوامل ژنتیکی از طریق فیزیولوژی و اعصاب بر رفتارها تأثیر می گذارد. (کاپلان، ۱۳۸۱: ۲۰۱-۲۰۰)

بسیاری از ویژگی های انسانها به واسطه ژن مغلوب منتقل می شوند. به ارث رسیدن برخی بیماریها و انتقال این بیماریها زمانی صورت می گیرد که پدر و مادر (هر دو) ژن بیماری را داشته باشند. در چنین شرایطی نشانه های بیماری در کودک آنها آشکار خواهد شد. (کاکاوند، ۱۳۸۵: ۱۲)

۲- تأثیر والدین از طریق رفتار و گفتار

این نوع تأثیرگذاری والدین یا به دلیل تقلید کودک از رفتار آنها، گفتارها و یا روشهای تربیتی آنها است که سبب بنیادی شدن رفتاری در کودک می گردد.

«در واقع پدران و مادران، بچه داری و مراقبت از آنها را با خواندن کتاب یاد نمی گیرند بلکه روشی را که خود در خانواده با آن تربیت شده اند، در مورد فرزندان خود به کار می برند. کودکان نیز در هنگام «عروسک بازی و بازیهای کودکان» همان روش را الگو قرار می دهند. اگر پدر و مادرش در مورد او سخت گیری نکرده باشند، رفتار او نیز سخت گیرانه نخواهد بود و برعکس اگر کودکی دارای پدر و مادر سختگیر و منضبط باشند، او نیز همان رفتار و منش را اتخاذ خواهد کرد. به هر حال هر یک از ما کم و بیش تحت تأثیر رفتار و خصوصیات اخلاقی والدین هستیم». (اسپاک، ۱۳۸۳: ۴)

«والدین کودکان مبتلا به اختلالات کرداری، خود اغلب انحرافات رفتاری و ناسازگاری و خشم و گاهی سابقه کیفری دارند، تعارض آشکار زناشویی ممکن است در رفتار مخالفت ورزی کودکان نقش داشته باشد و بسیاری از کودکان مبتلا به اختلال کرداری، والدین با شخصیت ضد اجتماعی دارند».

نجاریان، ۱۳۸۹: ۸۲-۸۱)

با توجه به سخنان یاد شده می‌گوییم: «دل کودک مانند زمین خالی و آماده‌ای است که می‌تواند هر تخم یا گیاهی را در خود پیرورد و موجبات رشد و تکاملش را فراهم آورد. رفتار و گفتار صحیح یا ناصحیح پدران و مادران و طرز تربیت آنان در خانواده، به منزله بذرهایی است که در ضمیر کودک افشاند می‌شود، تدریجاً پرورش می‌یابند و نمو می‌کنند و در دوران بلوغ و جوانی به رشد نهایی خود می‌رسند و بار می‌دهند». (فلسفی، ۱۳۸۷: ۱/۲۴۷-۲۴۶)

خلاصه و نتیجه گیری

- ۱- در گفتار اول، تأثیرگذاری والدین بر فرزندان به دلیل فطری بودن تقلید و علاقمندی کودک به والدین امری حتمی شمرده شده است.
 - ۲- در گفتار دوم، دلایل این تأثیرگذاری در سه محور: الف: آیات، ب - روایات، ج - واقعیات موجود در تاریخ و قضاوت کارشناسان مطرح شده است.
- از آنچه در این نوشتار بیان شد، می‌توان گفت: دوران تربیت و تأثیرگذاری کودک، قبل از ولادت او آغاز گردیده و والدین از نظر صفات جسمانی و ویژگی‌های اخلاقی در فرزندان خویش تأثیر گذارند و نیز بعد از ولادت، دوران حساس تر آغاز خواهد شد. کودک درس زندگی و اخلاق و ادب را از طریق ملاحظه رفتار و شنیدن گفتار والدین، می‌آموزد و بدین سان است که رفتار، عادات و حتی افکار اولیه کودک پایه گذاری می‌شود.
- بنابراین با توجه به پژوهشها و واقعیات موجود در تاریخ و قضاوت کارشناسان می‌توان گفت تأثیر پذیری فرزندان از والدین از لحاظ فرهنگ دینی به مراتب گسترده تر از دیگران است.
- کودک با فطرت پاک و سالم به دنیا می‌آید و باورها و رفتار او متأثر از اندیشه و اعمال والدین و زمینه سازی‌های آنان می‌باشد.

کتابنامه

- قرآن، مترجم: ناصر مکارم شیرازی، قم، دارالکتاب الکریم، دوم، ۱۳۷۳.
- نهج البلاغه، مترجم: محمد دشتی، انتشارات مشهور، چاپ یازدهم، ۱۳۸۱.
- اسپاک، بنیامین، تغذیه و تربیت کودک، ترجمه دکتر مصطفی مدنی، نشر زوار، چاپ نهم، ۱۳۸۳.
- ارفع، سیدکاظم، خانواده در مکتب قرآن و اهل بیت (ع)، تهران، انجمن اولیا و مربیان، چاپ هفتم، ۱۳۸۶.
- امینی، ابراهیم، آیین تربیت، قم، امیر، شانزدهم، ۱۳۷۶.
- _____ اسلام و تعلیم و تربیت، قم، بوستان کتاب، چاپ اول، ۱۳۸۴.
- پاک نیا، عبدالکریم، تربیت در سیره و سخن امام حسن (ع)، قم، هجرت، چاپ دوم، ۱۳۸۲.
- پور ابراهیم، ستار، فرزند صالح، قم، انتشارات خرد آذین، چاپ پنجم، ۱۳۸۸.
- تمیمی آمدی، عبدالواحد بن محمد، غررالحکم، دارالکتاب اسلامی، دوم، ۱۴۱۰.
- حجتی، محمد باقر، اسلام و تعلیم و تربیت، تهران، دفتر نشر فرهنگ اسلامی، بیستم، ۱۳۸۵.
- حرّ عاملی، محمد بن حسن، وسائل الشیعه، قم، موسسه آل البيت (ع)، ۱۴۰۹ ق.
- حسینی، سید داود، رباط سالم در خانواده، قم، بوستان کتاب، چاپ دوم، ۱۳۸۷.
- حسینی ادیانی، سید ابوالحسن، آشنایی با نظام تربیتی اسلام، قم، دفتر انتشارات اسلامی، چاپ اول، ۱۳۷۹.
- دشتی، محمد، مسئولیت تربیت، قم، نشر امام علی (ع)، چاپ پنجم، ۱۳۶۷.
- رشید پور، مجید، پرورشهای اخلاقی و روشهای تربیتی، تهران، انتشارات انجمن اولیا و مربیان، اول، ۱۳۸۶.
- _____ تربیت کودک از دیدگاه اسلام، تهران، انتشارات انجمن اولیا و مربیان، دهم، ۱۳۸۶.
- شریفی خوانساری، محمدرضا، حقوق فرزند بر والدین، قم، انتشارات بنی الزهرا (ع)، اول، ۱۳۸۶.
- طباطبایی، سید محمد حسین، تفسیر المیزان، مترجم: سید محمد باقر موسوی همدانی، دفتر انتشارات اسلامی، قم، چاپ پنجم، ۱۳۷۴.
- طبرسی، رضی الدین حسن بن فضل، مکارم الاخلاق، قم، انتشارات شریف رضی، چهارم، ۱۴۱۲ ق.
- طبرسی، فضل بن حسن، مجمع البیان فی تفسیر القرآن، تهران، فراهانی، چاپ سوم، ۱۳۶۰.

فلسفی، محمد تقی، *کودک از نظر وراثت و تربیت*، تهران، دفتر نشر فرهنگی اسلامی، چاپ دهم، ۱۳۸۷

قائم‌ی، علی، *خانواده و مسائل نوجوان و جوان*، قم، شفق، چاپ ششم، ۱۳۷۲.
_____ *کودک و خانواده نابسامان*، انتشارات سازمان انجمن اولیا و مربیان، چاپ چهارم، ۱۳۷۸.

_____، *نقش مادر در تربیت*، تهران، انتشارات امیری، دوازدهم، ۱۳۸۶.
قزائتی، محسن، *تفسیر نور*، تهران، مرکز فرهنگی درس‌هایی از قرآن، چاپ یازدهم، ۱۳۸۳.
کاپلان، پاول اس، *سفر پرماجراي کودک*، (روانشناسی رشد)، مترجم مهرداد فیروز بخت، تهران، رسا، دوم، ۱۳۸۱.

کاکاوند، علی رضا، *روانشناسی مرضی کودک*، تهران، ویرایش، اول، ۱۳۸۵.
کریمی نیا، محمد علی، *الگوهای تربیت کودکان*، قم، پیام مهدی، اول، تابستان ۱۳۸۷.
کلینی، محمدبن یعقوب، *الکافی*، تهران، دارالکتب الاسلامیه، چاپ چهارم، ۱۳۶۵.
کندال، فلیپ، *روانشناسی مرضی کودک*، ترجمه بهمن نجاریان، انتشارات رشد، دوم، ۱۳۸۹
گائینی، روح الله، *شعبانی مهر درانی، مهدی، تربیت فرزند از دیدگاه قرآن و اهل بیت (ع)*، عصر جوان، اول، ۱۳۸۷.

مجلسی، محمد باقر، *بحار الانوار*، بیروت، مؤسسة الوفاء، ۱۴۰۴ ق.
محدث نوری، میرزا حسین، *مستدرک الوسائل*، قم، مؤسسه آل البيت (ع)، چاپ اول، ۱۴۰۸ ق.
مکارم شیرازی، ناصر، *تفسیر نمونه*، تهران، دار الکتب الاسلامیه، چاپ اول، ۱۳۷۴.
میرزایی، حبیب الله، *تربیت فرزند در پرتو رهنمودها و رفتار پیامبر*، عروج، چاپ اول، ۱۳۸۴.
هاشمی رفسنجانی، اکبر، *فرهنگ قرآن*، قم، بوستان کتاب، دوم، ۱۳۸۶.
هنری ماسن و دیگران، پاول، *رشد و شخصیت کودک*، ترجمه مهشید یاسایی، تهران، نشر مرکز، دوم، ۱۳۸۰.